

فصلنامه علمی

مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی

راهبردهای علمی و اجتماعی برای تحقق عدالت و اخلاق در علم و فناوری

نگاهی به آموزه‌های امام علی (ع)

اصغر بیات؛ علی عرفانی^۱

۳۶

دوره ۱۳، شماره ۴، پیاپی ۳۶
زمستان ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴-۰۶-۰۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴-۱۲-۰۱

صص: ۳۹۸-۳۸۱

شابا چاپی: ۲۳۲۲-۵۵۹۹

رتبه علمی

ب

پژوهشی، صحت‌گواهی‌دار
JOURNALS.MSRT.IR

چکیده

این مقاله به تحلیل و بررسی مفاهیم علمی و فناوری در نهج البلاغه می‌پردازد و چگونگی نگرش امام علی (ع) به دانش و فناوری به‌عنوان ابزارهای کلیدی برای تحقق عدالت و پیشرفت اجتماعی را بررسی می‌کند. این تحقیق با تحلیل عمیق جملات و خطبه‌های نهج البلاغه انجام شده و بر پایه چهارچوب نظری مرتبط با فلسفه علم و اخلاق، به بررسی ابعاد مختلف علم در اندیشه امام علی (ع) می‌پردازد.

سوال اصلی پژوهش این است که امام علی (ع) چگونه علم را به‌عنوان یک ضرورت بنیادین برای دستیابی به عدالت و توسعه اجتماعی تلقی کرده است و چه ابعاد اخلاقی، اجتماعی و فلسفی را در این زمینه مورد تأکید قرار داده است؟

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که امام علی (ع) علم را نه تنها به‌عنوان ابزار، بلکه به‌عنوان یک ضرورت بنیادین برای دستیابی به عدالت و توسعه اجتماعی معرفی می‌کند و بر اهمیت تکیه بر دانش و تحقیق به‌عنوان دو رکن اساسی در زندگی فردی و اجتماعی تأکید دارد. این یافته‌ها می‌توانند مبنای مناسبی برای درک بهتر ارتباط میان علم و دین در دنیای مدرن و راهگشای تحولات علمی و فناوری در جوامع اسلامی باشند.

واژگان کلیدی:

علم، فناوری، نهج البلاغه، امام علی (ع)، اخلاق، پیشرفت اجتماعی، الگوی اسلامی ایرانی.

۱. دانش آموخته دکتری، علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهرضا، شهرضا، ایران

۲. دانش آموخته دکتری، مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران

(نویسنده مسئول) armangeraei2@gmail.com

۱. مقدمه و بیان مساله

علم و فناوری از دیرباز به عنوان عوامل مؤثر در سیره و کلام پیشوایان دینی و مذهبی، نقش بسیار برجسته‌ای ایفا کرده‌اند. نهج البلاغه، به عنوان یکی از مهم‌ترین متون اسلامی و کلامی، حاوی بیانات و مشارکت‌هایی است که می‌تواند منبع غنی برای درک ارتباط بین علم، فناوری و معنویت باشد (نهج البلاغه، ۱۳۹۵). این متن نه تنها مجمعی از حکمت‌ها و خطبه‌هاست، بلکه به‌عنوان راهنمایی مؤثر برای نسل‌های آینده در زمینه‌های علمی و تکنولوژیکی نیز عمل می‌کند.

در این مقاله، به بررسی عمیق‌تر مفاهیم علمی و فناوری در نهج البلاغه خواهیم پرداخت و تلاش داریم نشان دهیم که چگونه امام علی (ع) با توجه به زمان خویش، بر اهمیت علم و تحقیق تأکید ورزیده و به روابط عمیق بین علم و اخلاق اشاره کرده است (موسوی، ۱۳۹۰). با توجه به اینکه بررسی‌های موجود در این زمینه غالباً شتاب‌زده و مقطعی بوده‌اند، تحقیق حاضر به یک تحلیل جامع و سیستمی نیاز دارد که بدون پیش‌داوری، نقش نهج البلاغه را در شکل‌گیری نظریه‌های علمی و فناوری‌های نوین بررسی کند (احمدی، ۱۳۹۵).

در عصر حاضر، علم و فناوری به‌عنوان دو رکن اساسی در شکل‌دهی به انسانیت و توسعه جوامع بشری شناخته می‌شوند. پیشرفت‌های سریع در این حوزه‌ها نه تنها تغییرات شگرفی در سبک زندگی انسان‌ها ایجاد کرده، بلکه چالش‌های بی‌سابقه‌ای را نیز به همراه داشته است (خلیلی، ۱۳۹۸). بنابراین، نگرش به علم و فناوری صرفاً از دیدگاه‌های علمی و فنی نمی‌تواند به درک عمیق‌تری از تأثیرات آن‌ها بر زندگی انسان‌ها منجر شود. لازم است که به جنبه‌های اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی نیز توجه ویژه‌ای گردد (سهرابی، ۱۳۹۸).

متون دینی، به‌ویژه قرآن کریم و نهج البلاغه، می‌توانند به‌عنوان منابع غنی برای واکاوی این ابعاد جذاب و پیچیده علم و فناوری ارزیابی شوند (فاطمی، ۱۴۰۰). امام علی (ع) به‌عنوان الگویی معاصر در اندیشه اسلامی، به‌طور مشخص در سخنان خود بر اهمیت علم و فناوری و نقش آن در زندگی انسانی تأکید داشته است (جعفری، ۱۳۹۷). ایشان همچنین در مقام یک عالم و فقیه، به‌عنوان یک رهبر اجتماعی و سیاسی، اصولی را تبیین کرده است که می‌تواند راهگشای روندهای علمی و فناورانه در عصر کنونی باشد.

ایمان امام علی (ع) به اینکه علم و دانش نه تنها ابزاری برای پیشرفت، بلکه وسیله‌ای برای نجات بشر از جهل و نادانی است، به تأکید بر تأثیر مثبت آن در پیشبرد عدالت اجتماعی و روان‌شناختی مربوط می‌شود (رضایی، ۱۴۰۱). در آثار ایشان، علم به عنوان یک فریضه دینی مطرح می‌شود که عدم توجه به آن می‌تواند به نتایج منفی اجتماعی و فرهنگی منجر گردد (حسینی، ۱۳۹۶). ایشان همچنین بر کنترل اخلاقی بر دانش و فناوری تأکید کرده و به خطرات ناشی از سوءاستفاده از این ابزارها اشاره می‌کنند (رستمی، ۱۳۹۹).

جامعه بشری از زمان صدر اسلام تاکنون همواره در جست‌وجوی توأم شدن علم و دین بوده است (شریفی، ۱۴۰۱). این جست‌وجو در دنیای معاصر، به‌ویژه در مواجهه با چالش‌های زیست‌محیطی، اجتماعی و اخلاقی، اهمیت ویژه‌ای دارد.

اگرچه علم و فناوری می‌توانند به بهبود کیفیت زندگی کمک کنند، اما عدم توجه به ابعاد انسانی و اخلاقی این دو حوزه می‌تواند منجر به خطراتی جدی شود، از جمله بحران‌های زیست‌محیطی و مسائل ناشی از فناوری‌های نوین مانند هوش مصنوعی و داده‌کاوی (شریفی، ۱۴۰۱).

این مقاله به منظور شناخت و تحلیل رویکرد امام علی (ع) نسبت به علم و فناوری تدوین شده و هدف آن ارائه الگوهایی جدید برای هم‌افزایی این دو حوزه در دنیای معاصر است (احمدی، ۱۴۰۰). بررسی رابطه بین علم، اخلاق و اجتماع در کلام امام علی (ع) نه تنها به تبیین دیدگاه‌های آینده‌نگر در حوزه علم و فناوری کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به‌عنوان الگویی برای ترویج آموزه‌های انسانی و اسلامی در جوامع کنونی و آینده عمل نماید. بدین منظور، این پژوهش به بررسی عمیق مفاهیم کلیدی علم و فناوری در نهج البلاغه و تحلیل محتوای آن‌ها به روش علمی پژوهشی مبتنی بر آخرین روش‌های کنونی می‌پردازد و تلاش خواهد کرد که تأثیرات اجتماعی و فرهنگی علم را در پرتو سخنان امام علی (ع) مورد بازنگری قرار دهد.

چالش‌های مدرن و رویکردهای امام علی (ع)

در آغاز این بخش، به بررسی برخی مفاهیم کلیدی مرتبط با علم و فناوری در نهج البلاغه خواهیم پرداخت. این مفاهیم شامل:

علم به‌عنوان فریضه دینی: امام علی (ع) علم را نه تنها یک نیاز اجتماعی، بلکه یک تکلیف دینی می‌داند. ایشان تأکید دارند که طلب علم بر هر مسلمانی واجب است و به همین دلیل انسان باید تلاش کند تا به دانش‌های مختلف دست یابد (خلیلی، ۱۳۹۸). این نگرش می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای توسعه اخلاقی و اجتماعی در جوامع امروزی در نظر گرفته شود. ارتباط علم و عمل: ایشان بر این نکته تأکید دارند که علم باید به عمل منجر شود و باید در خدمت به بشر و بهبود جامعه قرار گیرد. این رابطه مستلزم آن است که علم‌آموزی به‌عنوان یک فرصت برای خدمت به انسانیت تلقی شود و نه تنها یک ابزار برای کسب قدرت و ثروت (فاطمی، ۱۴۰۰).

اخلاق و علم: امام علی (ع) بر اهمیت اخلاق در علم تأکید می‌کند و معتقد است که علم بدون اخلاق، می‌تواند به جهل و فساد منجر شود (موسوی، ۱۳۹۰). در دنیای امروز، این بحث به‌ویژه در زمینه فناوری‌های نوین، از جمله فناوری اطلاعات و هوش مصنوعی، به یک چالش بزرگ تبدیل شده است.

با توجه به پیشرفت‌های جدید در علم و فناوری، چالش‌هایی همچون بحران‌های زیست‌محیطی، نابرابری‌های اجتماعی و اخلاقی ناشی از فناوری‌های جدید ظهور کرده‌اند. برای مواجهه با این چالش‌ها، می‌توان به آموزه‌های امام علی (ع) و دیدگاه‌های ایشان در مورد تعامل علم و اخلاق مراجعه کرد:

بحران‌های زیست‌محیطی: امام علی (ع) به حفظ محیط زیست و استفاده پایدار از منابع طبیعی تأکید داشته و در بسیاری از خطبه‌ها و نامه‌های خود به ضرورت برقراری تعادل در طبیعت اشاره کرده است (رستمی، ۱۳۹۹). این نکته می‌تواند به‌عنوان الگویی برای پایداری در استفاده از فناوری‌های نوین زیست‌محیطی در نظر گرفته شود.

نابرابری‌های اجتماعی: با توجه به اینکه علم و فناوری می‌توانند به‌عنوان ابزارهایی برای کاهش نابرابری‌ها عمل کنند، امام علی (ع) تأکید دارد که توزیع عادلانه ثروت و منابع یک اصل بنیادین است (جعفری، ۱۳۹۷). این نکته می‌تواند سرمایه‌گذاران و سیاست‌گذاران را به توجه به عدالت اجتماعی در روندهای علمی و فناورانه ترغیب کند.

اخلاق در فناوری: در دنیای معاصر، با چالش‌های جدی مرتبط با اخلاقیات فناوری از جمله حریم خصوصی، امنیت داده‌ها و مسئله هوش مصنوعی مواجه هستیم (احمدی، ۱۴۰۰). امام علی (ع) به‌وضوح می‌فرمایند که انسان باید برای ارزیابی رفتار خود با معیارهای اخلاقی و انسانی عمل کند. این رویکرد می‌تواند به ما کمک کند تا به‌طور معناداری به چالش‌های اخلاقی فناوری‌های جدید بپردازیم

۲. مبانی نظری

مرور ادبیات به‌عنوان یکی از مراحل بنیادی در هر تحقیق علمی، به بررسی و تحلیل منابع موجود در حوزه مورد مطالعه می‌پردازد و به محقق کمک می‌کند تا نقاط قوت و ضعف پژوهش‌های پیشین را شناسایی کند (سهرابی، ۱۳۹۸). در زمینه علم و فناوری در نهج البلاغه، تحقیقات گذشته از زوایای مختلفی به بررسی این موضوع پرداختند. لذا در این بخش، ابتدا ضمن تعریف مختصر مفاهیم اصلی به مقایسه مفهوم علم و دانش در نهج البلاغه با مفاهیم مشابه در متون علمی و فلسفی مدرن پرداخته تا نگاه‌های متفاوت و همچنین اشتراکات میان این دو حوزه به‌صورت کامل روشن گردد.

تعریف علم و دانش

- در نهج البلاغه: امام علی (ع) علم را به‌عنوان روشی برای شناخت و درک حقیقت معرفی می‌کند، به گونه‌ای که علم نافع می‌تواند به رشد و کمال انسان و جامعه منجر شود. علم به‌عنوان دارایی‌ای برتر از ثروت و در خدمت تحقق ارزش‌های اخلاقی و معنوی در نظر گرفته می‌شود (فاطمی، ۱۴۰۰).
- در فلسفه مدرن: در مکاتب علمی و فلسفی، علم غالباً به‌عنوان مجموعه‌ای از دانسته‌ها و اصولی که از طریق مشاهده، تجربه و استدلال منطقی به‌دست آمده است تعریف می‌شود. در اینجا، تأکید بیشتر بر روش و اعتبار علمی است تا بر معنای اخلاقی و روحانی (جعفری، ۱۳۹۷).

کاربرد علم

- در نهج البلاغه: امام علی (ع) به‌کارگیری علم در زندگی واقعی و نتیجه آن در تحول فردی و اجتماعی تأکید دارد. به عبارتی، علم واقعی باید منجر به عمل خیر باشد و به گسترش اخلاق و انصاف در جامعه کمک کند (موسوی، ۱۳۹۰).

- در فلسفه مدرن: کاربرد علم معمولاً در زمینه‌های تکنولوژیکی و صنعتی و همچنین در علوم پایه و کاربردی مورد توجه قرار می‌گیرد. در اینجا دینامیک‌ها و رفتارهای طبیعی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد و علم غالباً به‌عنوان ابزاری برای کنترل و درک پدیده‌ها در نظر گرفته می‌شود (رستمی، ۱۳۹۹).

نقش اخلاق و ارزش‌ها

در نهج البلاغه: علم باید همراه با اخلاق و ارزش‌های انسانی باشد و بدون رعایت اصول اخلاقی، علم نمی‌تواند مفید واقع شود. امام علی (ع) به دانشمندان توصیه می‌کند که علم را به خدمت دیگران درآورند (موسوی، ۱۳۹۰).

در فلسفه مدرن: در علوم انسانی و اجتماعی، اخلاق و اخلاق‌مداری به‌صورت جدی مطرح می‌شود، اما در علوم تجربی، کمتر توجه می‌شود. این موضوع یکی از چالش‌های بزرگ در زمینه علم مدرن محسوب می‌شود (رستمی، ۱۳۹۹). این مقایسه نشان می‌دهد که در حالی که علم در نهج البلاغه به عنوان ابزاری برای رشد معنوی و اجتماعی انسان و جامعه تأکید شده است، در فلسفه و علم مدرن بیشتر به جنبه‌های تجربی و کاربردی آن پرداخته می‌شود. از سوی دیگر، هر دو رویکرد بر اهمیت علم به عنوان وسیله‌ای برای درک و بهبود زندگی انسان‌ها توافق دارند. این مباحث و پژوهش‌ها می‌توانند به یک درک عمیق‌تر از علم و دانش در هر دو دوره تاریخی و فرهنگی منجر شوند.

فناوری و پیشرفت

نقش فناوری در پیشرفت جامعه در کلام امام علی (ع)

امام علی (ع) به‌عنوان یک رهبری حکیم و متفکر در تاریخ اسلام، به‌خوبی درک کرده بودند که فناوری، به‌عنوان ابزاری برای بهبود زندگی انسان‌ها و پیشرفت جامعه، اهمیت دارد. در کلام آن حضرت، می‌توان به چند نکته کلیدی در این زمینه اشاره کرد:

تأثیر فناوری بر بهبود معیشت و زندگی روزمره: امام علی (ع) به کارایی ابزارها و فناوری‌های زمان خود در بهبود کیفیت زندگی و معیشت مردم تأکید داشته‌اند. این تأکید نشان‌دهنده فهم ایشان از این است که فناوری چگونه می‌تواند به کمک انسان‌ها بیاید و زندگی آن‌ها را آسان‌تر کند (موسوی، ۱۳۹۰).

ترویج ابتکار و خلاقیت: امام علی (ع) دائماً در سخنان خود بر اهمیت ابتکار و خلق نوآوری تأکید داشتند. ایشان خلاقیت را به‌عنوان یکی از ویژگی‌های مهم انسان‌ها می‌دانستند و آن را راهی برای پیشرفت و بهبود شرایط زندگی تلقی می‌کردند (خلیلی، ۱۳۹۸). این تأکید نشان‌دهنده این است که ایشان ارزش‌های ابتکاری را در راستای سازندگی و بهبود جامعه مهم می‌دانستند.

استفاده از علم و فناوری برای دستیابی به عدالت اجتماعی: امام علی (ع) به پیوند فناوری با علم تأکید کردند و معتقد بودند که ترکیب این دو می‌تواند به تحقق عدالت اجتماعی منجر شود. بر اساس کلام ایشان، علم و فناوری باید در خدمت انسان و اخلاق قرار گیرند و به بهبود عدالت و آزادی کمک کنند (سهرابی، ۱۳۹۸).

تأکید امام علی (ع) بر ابتکار و اختراعات

امام علی (ع) به ابداع و نوآوری اهمیت می‌دادند. در نهج البلاغه، ایشان در سخنان خود بارها به این نکته اشاره کرده‌اند که انسان‌ها باید به فکر بهبود و گسترش خلاقیت‌های خود باشند. بیانات ایشان بر این موضوع تأکید دارد که: **تکیه بر عقل و تجربه:** امام علی (ع) به کارگیری عقل و تجربه در اختراعات و ابتکارات را مهم می‌دانستند و این امر باید در جهت خدمت به بشریت و بهبود کیفیت زندگی باشد (احمدی، ۱۴۰۰).

تشویق به پژوهش و یادگیری: ایشان خود در طول حیات پیشوایی خویش به یادگیری و پژوهش در زمینه‌های گوناگون تشویق می‌کردند و به همین دلیل به خلاقیت و نیروی ابتکار در انسان‌ها تأکید داشتند (رستمی، ۱۳۹۹).

تأثیر فناوری بر زندگی روزمره انسان‌ها در زمان امام علی (ع)

در زمان امام علی (ع)، فناوری به شکلی متفاوت از دنیای مدرن امروز مطرح بود. اما در این زمان، فناوری‌های موجود به وضوح تأثیر عمیقی بر زندگی روزمره انسان‌ها داشتند: **کشاورزی و دامداری:** برخی از فناوری‌های کشاورزی می‌توانستند به بهبود تولیدات کشاورزی و دامداری کمک کنند. ابزارهایی که در کشت و برداشت استفاده می‌شد، به کسب و کار کشاورزان و بهبود معیشت آن‌ها تأثیر می‌گذاشت (فاطمی، ۱۴۰۰).

فناوری‌های نظامی: اختراعات در زمینه‌ی تجهیزات نظامی نیز تأثیر بسزایی در برقراری امنیت و دفاع از جامعه داشت. امام علی (ع) به عنوان یک فرمانده و پیشوای نظامی به اهمیت تجهیز نیروهای خود و استفاده از تکنیک‌ها و فناوری‌های جدید تأکید داشتند (جعفری، ۱۳۹۷).

حمل و نقل و ارتباطات: ابزارهایی چون قایق‌ها، بارکش‌ها و روش‌های انتقال پیام به امنیت و سرعت انجام کارها و تجارت کمک می‌کرد؛ که به تبادل اطلاعات و کالا بین مردم و جوامع مختلف کمک می‌نمود (احمدی، ۱۴۰۰).

آموزش و پرورش: فناوری‌های آموزشی، مانند کتابت و نگارش، به درک و انتقال دانش و فرهنگ کمک می‌کردند. امام علی (ع) خود به علم و آموزش اهمیت می‌دادند و بر نشر دانش تأکید می‌کردند (موسوی، ۱۳۹۰).

لذا در کلام امام علی (ع)، فناوری به عنوان ابزاری کلیدی برای پیشرفت و بهبود زندگی مطرح می‌شود. ایشان به اهمیت ابتکار و خلاقیت در جوامع تأکید کرده و از علم و فناوری به عنوان وسیله‌ای برای تحقق عدالت و بهبود شرایط زندگی

استفاده کردند. تأثیر فناوری بر زندگی روزمره انسان‌ها در زمان ایشان نیز نشان‌دهنده‌ی این است که تغییرات و پیشرفت‌ها می‌توانند به بهبود کیفیت زندگی و ارتقاء جامعه کمک کنند.

اخلاق در علم و فناوری

اهمیت اخلاق در علم و فناوری در نهج البلاغه

امام علی (ع)، به‌عنوان یک پیشوای دینی و فکری، همواره به اهمیت اخلاق در تمامی حوزه‌ها، به ویژه در علم و فناوری تأکید داشته‌اند. در نهج البلاغه، می‌توان نکات زیر را در خصوص اهمیت اخلاق در علم و فناوری استخراج کرد: **علم و اخلاق دو روی یک سکه:** امام علی (ع) به روشنی اعلام می‌کند که علم بدون اخلاق خشن و بی‌فایده است. ایشان می‌فرمایند: «علم بدون عمل همچون درختی است که میوه‌ای ندارد» (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۲). این بیان به این معناست که علم باید با رفتارهای اخلاقی و عملی در جهان واقعی همراه باشد. به عبارت دیگر، اگر دانشمندان و پژوهشگران از اصول اخلاقی پیروی نکنند، علم ایشان نه تنها سودمند نخواهد بود، بلکه می‌تواند به تخریب و فساد نیز منجر شود (موسوی، ۱۳۹۰).

توجه به نیت و انگیزه: امام علی (ع) به نیت و انگیزه عالمان تأکید دارند و این نکته را بیان می‌کنند که نیت خالص و خالص‌نگری در انجام کارها، به ویژه در زمینه علم و پژوهش، اهمیت دارد. ایشان به‌ویژه به این موضوع اشاره دارند که علم باید برای خدمت به انسانیت و بهبود شرایط زندگی بشر به‌کار گرفته شود و نه برای قدرت‌طلبی یا منفعت‌طلبی (رستمی، ۱۳۹۹).

مسئولیت اجتماعی عالمان: امام علی (ع) معتقد بودند که عالمان و پژوهشگران دارای مسئولیتی سنگین در عرصه اجتماعی هستند. ایشان این مسئولیت را به‌عنوان یک وظیفه برای ایجاد تغییرات مثبت در جامعه می‌دانستند و بر این نکته تأکید داشتند که علم و فناوری باید در خدمت به عموم مردم و ایجاد عدالت اجتماعی باشد (خلیلی، ۱۳۹۸).

احترام به حقیقت و صداقت: در کلام امام علی (ع)، صداقت و احترام به حقیقت از اصول بنیادین در مسائل علمی و پژوهشی محسوب می‌شود. ایشان به ضرورت جستجوی حقیقت و دوری از دروغ و فریب در علم تأکید دارند. به‌عنوان مثال، در جایی فرموده‌اند: «کسی که به حقیقت دست یابد، باید در آن صادق باشد و هیچ‌گاه سطحی‌نگر نباشد» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۰).

ارزش‌های مورد توجه امام علی (ع) برای عالمان و پژوهشگران

امام علی (ع) به‌عنوان یک الگو و راهنما، ارزش‌های متعددی را برای عالمان و پژوهشگران قائل بودند که در نهج البلاغه به شکل‌های مختلف بیان شده است:

تقوا و پرهیزکاری: اولین و اصلی‌ترین ارزش در نظر امام علی (ع)، تقوا و پرهیزکاری است. ایشان تأکید دارند که عالمان باید با تقوا زندگی کنند و در عمل خود اخلاق‌مدار باشند. تقوا نه تنها مانع از ناهنجاری‌ها می‌شود، بلکه به عالمان کمک می‌کند که به دانش و علم خود از دیدگاهی انسانی و اخلاقی برخورد کنند (احمدی، ۱۴۰۰).

تلاش و کوشش برای علم: امام علی (ع) سختکوشی و تلاش در راه کسب علم را ارزشمند می‌دانند. ایشان به عالمان و پژوهشگران توصیه می‌کنند که برای بهبود دانش خود و خدمت به بشریت بی‌وقفه تلاش کنند. در کلام ایشان آمده است که «علم نیاز به کوشش و مجاهدت دارد» (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۴).

انصاف و عدالت: امام علی (ع) به ارزش انصاف و عدالت در علم و پژوهش تأکید دارند. ایشان به پژوهشگران سفارش می‌کنند که در هنگام آزمایش و بررسی نتایج، همیشه باید با انصاف و دور از جانبداری عمل کنند (جعفری، ۱۳۹۷). همدلی و حمایت از دیگران: امام علی (ع) به اهمیت همدلی و حمایت از دیگران تأکید دارند. عالمان باید بدانند که علم و فناوری باید به خدمت به بشریت و بهبود شرایط اجتماعی کمک نمایند و این امر مستلزم همدلی و همفکری با دیگران است (احمدی، ۱۴۰۰).

پاسداری از ارزش‌های انسانی: امام علی (ع) به پاسداری از ارزش‌های انسانی و اصول اخلاقی در علم تأکید می‌کنند. ایشان بر این نکته تأکید دارند که علم باید به خدمت والا و انسانی باشد و عالمان باید همواره بر اساس احترام به کرامت انسان‌ها عمل کنند (احمدی، ۱۴۰۰).

به‌طور کلی، نهج البلاغه به‌عنوان یک منبع غنی از تفکر اسلامی، تأکید و تأسیس اخلاق در علم و فناوری را به طرق مختلف بیان کرده است. امام علی (ع) به عالمان و پژوهشگران توصیه می‌کنند که علم خود را با اخلاق و ارزش‌های انسانی تلفیق کنند تا نه تنها به بهبود زندگی خود، بلکه به توسعه و پیشرفت جامعه کمک کنند (موسوی، ۱۳۹۰). ایشان بر این نکته تأکید دارند که علم باید در خدمت بشریت باشد و عالمان باید از اخلاقیات پیروی نمایند تا به آرمان‌های والای انسانی دست یابند (خلیلی، ۱۳۹۸).

تطبیق اصول اخلاقی نهج البلاغه با دنیای معاصر

اصول اخلاقی در نهج البلاغه:

عدالت: امام علی (ع) به‌طور مکرر به اهمیت عدالت در تمامی ابعاد زندگی تأکید می‌کنند (نهج البلاغه، خطبه ۵۳). این

مفهوم در دنیای معاصر می‌تواند به‌عنوان اصل اساسی در سیاست، حقوق بشر و تعاملات اجتماعی مطرح شود.

صداقت و راستی: امام علی (ع) به صداقت در گفتار و عمل تأکید دارند (نهج البلاغه، حکمت ۲۴۶). در دنیای مدرن،

این ویژگی حائز اهمیت در روابط انسانی، تجارت و سیاست است. (Rawls, 1971)

احترام به دیگران: احترام به حقوق و کرامت انسان‌ها یکی از اصول کلیدی معارف امام علی (ع) است (احمدی، ۱۴۰۰). امروزه این امر در ایجاد تعاملات انسانی مؤثر، از جمله در حوزه‌های بین‌المللی و همکاری‌های چندجانبه‌ای اهمیت دارد (Sen, 1999).

فهم و همدلی: امام علی (ع) به درک احساسات و نیازهای دیگران تأکید کرده و بر اهمیت همدلی در جامعه تصریح می‌کند (موسوی، ۱۳۹۰). در دنیای معاصر، این می‌تواند به‌عنوان یک اصل در روابط بین‌فردی و گروه‌های مختلف فرهنگی و اجتماعی محسوب شود. (Nussbaum, 1995)

تلاش و کوشش در راستای بهبود جامعه: امام علی (ع) بر اهمیت کار و تلاش برای بهبود وضعیت جامعه تأکید دارند (خلیلی، ۱۳۹۸). در دنیای حاضر، این اصل در حوزه‌های توسعه پایدار، عدالت اجتماعی و مسئولیت‌های اجتماعی مؤسسات مشهود است. (Beck, 1992)

با این اصول، نهج البلاغه می‌تواند به‌عنوان راهنمایی برای مقابله با چالش‌های اخلاقی در دنیای مدرن محسوب شود و نقش مهمی در شکل‌دهی به اخلاقیات در حوزه‌های مختلف انسانی ایفا کند.

تطبيق اصول اخلاقی با دنیای معاصر

تطبيق با دنیای معاصر	اصل اخلاقی
سیاستمداران و مؤسسات اجتماعی باید به اصول شفافیت و مشارکت عمومی پیروی کنند.	عدالت اجتماعی
رعایت اصول اخلاقی در تعاملات تجاری به عنوان یک رکن اساسی در ایجاد اعتماد میان مشتریان و کسب‌وکارها.	صداقت در کسب‌وکار
احترام به تنوع فرهنگی و قومیتی به یک اصل اساسی تبدیل شده است و می‌تواند با تأکید بر حقوق بشر گره بخورد.	احترام به تنوع فرهنگی
همدلی و درک متقابل در سیاست‌های بین‌المللی به عنوان یک ابزار مهم دیپلماسی استفاده می‌شود.	فهم و همدلی در تعاملات بین‌المللی
شرکت‌ها و افراد باید به مسئولیت‌های اجتماعی خود توجه کنند و دوره‌های آموزشی برای ارتقاء منافع عمومی را مورد توجه قرار دهند.	مسئولیت‌های اجتماعی

فرآیندهای تحلیل متن نهج البلاغه

تحلیل متن نهج البلاغه به‌طور معمول شامل مراحل زیر است:

جمع‌آوری داده‌ها

متن‌شناسی: در این مرحله، نسخه‌های مختلف نهج البلاغه جمع‌آوری می‌شوند. این نسخه‌ها به‌ویژه شامل نسخه‌های متقن و معتبر هستند که از منابع مختلفی چون کتابخانه‌ها، نسخ خطی و پایگاه‌های دیجیتال استخراج می‌شوند.

فرآیند استخراج

متن نهج البلاغه به صورت دیجیتالی درآورده می‌شود و با استفاده از نرم‌افزارهای پردازش متن و تحلیل داده، قابل دسترسی و تحلیل می‌شود.

تحلیل داده‌ها

تحلیل کیفی: در این بخش، تحلیلگران با استفاده از روش‌های تحلیل محتوای کیفی، مضامین، موضوعات و مفاهیم اصلی استخراج شده از متن را شناسایی می‌کنند. (Foucault, 1977) به‌عنوان مثال، تحلیل کلام امام علی (ع) از نظر مفاهیم اخلاقی، اجتماعی و سیاسی.

تحلیل کمی: در برخی مطالعات، داده‌ها به صورت عددی تحلیل می‌شوند. به‌طور مثال، فراوانی واژه‌ها یا عبارات خاص در متن بررسی می‌شود. (Durkheim, 1893)

نتیجه‌گیری و تفسیر

از طریق تجزیه و تحلیل داده‌ها، محققان نتایج و استنتاجات خود را ارائه می‌دهند که شامل ارتباطات میان مفاهیم مختلف و کاربردهای آن در دنیای معاصر است.

۳. روش انجام تحقیق

این تحقیق به‌صورت علمی پژوهشی و با استفاده از روش‌های کیفی و کمی انجام شده است. در این بخش، مراحل مختلف تحقیق به تفصیل بیان می‌شود، به‌ویژه در زمینه جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل داده‌ها. این روش‌ها به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که به بهترین نحو ممکن به هدف تحقیق و سوالات پژوهشی پاسخ دهند.

تعریف مسئله

در ابتدا، مسئله تحقیق به‌طور دقیق تعریف شد. هدف اصلی این تحقیق بررسی ارتباط علم و فناوری با اخلاق و عدالت اجتماعی در کلام امام علی (ع) و تحلیل ابعاد مختلف این ارتباطات است. این مسئله در قالب سوالات پژوهشی زیر فرموله شد:

چگونه علم و فناوری در کلام امام علی (ع) به‌عنوان ابزارهای تحقق عدالت اجتماعی مطرح شده‌اند؟

چه ارتباطی بین علم و عمل در اندیشه امام علی (ع) وجود دارد؟

نقش اخلاق در علم و فناوری از دیدگاه امام علی (ع) چگونه است؟

مرور ادبیات

پیش از شروع به جمع‌آوری داده‌ها، یک مرور جامع از ادبیات موجود در زمینه علم و فناوری در نهج البلاغه و همچنین نظریات معاصر در این حوزه انجام شد (Habermas, 1984). این مرور شامل تحلیل مقالات علمی، کتاب‌ها و منابع معتبر داخلی و خارجی بود که به شناسایی شکاف‌های پژوهشی و چارچوب نظری تحقیق کمک کرد.

روش جمع‌آوری داده‌ها

الف. متون دینی: نهج البلاغه به‌عنوان منبع اصلی، نسخه‌های مختلف نهج البلاغه (شامل نسخ خطی و دیجیتال) جمع‌آوری و مورد بررسی قرار گرفت. این متون به‌صورت دقیق و سیستماتیک مطالعه شدند تا مفاهیم کلیدی مرتبط با علم، فناوری و اخلاق استخراج شوند.

ب. منابع ثانویه: کتب و مقالات علمی و کتب مرتبط با علم و فناوری در اسلام و اندیشه‌های امام علی (ع) از پایگاه‌های داده معتبر (مانند JSTOR، Google Scholar و دیگر پایگاه‌های علمی) جمع‌آوری شدند. این منابع شامل تحلیل‌های نظری، مطالعات موردی و مقالات پژوهشی بودند که به درک عمیق‌تری از موضوع کمک کردند.

الف. مصاحبه‌های عمیق

برای جمع‌آوری داده‌های کیفی، مصاحبه‌های عمیق با کارشناسان و پژوهشگران در حوزه‌های دین، فلسفه و علوم اجتماعی انجام شد (Bourdieu, 1986). این مصاحبه‌ها به‌صورت نیمه‌ساختاریافته طراحی شدند تا به شرکت‌کنندگان امکان دهند نظرات و دیدگاه‌های خود را به‌طور آزادانه بیان کنند.

ب. تحلیل محتوای کیفی

داده‌های استخراج شده از متون نهج البلاغه و مصاحبه‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی مورد بررسی قرار گرفت. این تحلیل شامل شناسایی مضامین و الگوهای کلیدی در کلام امام علی (ع) بود که به درک بهتر ارتباط علم و اخلاق کمک کرد.

نتیجه‌گیری و تفسیر

نتایج به‌دست‌آمده از تحقیق نشان‌دهنده اهمیت علم و فناوری در کلام امام علی (ع) و تأثیرات آن بر توسعه اجتماعی و اخلاقی است. در زیر جدول نتایج کلیدی و پیامدهای آن ارائه شده است:

پیامدها	نتیجه‌گیری
تأکید بر علم‌آموزی در جوامع اسلامی.	علم به‌عنوان فریضه دینی شناخته می‌شود.
تشویق به عمل‌گرایی در علم و فناوری.	ارتباط عمیق بین علم و عمل وجود دارد.

ایجاد چارچوب‌های اخلاقی در پژوهش‌ها.	اخلاق در علم و فناوری ضروری است.
توسعه سیاست‌های اجتماعی عادلانه.	فناوری می‌تواند به تحقق عدالت اجتماعی کمک کند.
پرهیز از علم‌هایی که موجب فساد می‌شوند.	علم نافع و علم ضار باید تفکیک شوند.

۴. تحلیل نتایج

۱. علم به‌عنوان فریضه دینی

یکی از نتایج کلیدی این تحقیق، تأکید بر این نکته است که علم در اندیشه امام علی (ع) نه تنها یک ابزار برای پیشرفت، بلکه یک مسئولیت دینی و اجتماعی محسوب می‌شود. این نتیجه نشان می‌دهد که:

- **الزام به علم‌آموزی:** امام علی (ع) بر این باورند که طلب علم بر هر مسلمانی واجب است و این امر به‌عنوان یک فریضه دینی تلقی می‌شود. این دیدگاه می‌تواند به ترویج فرهنگ علم‌آموزی و پژوهش در جوامع اسلامی کمک کند و نسل‌های آینده را به سمت یادگیری و تحقیق سوق دهد.

۲. ارتباط عمیق بین علم و عمل

تحقیق نشان داد که امام علی (ع) به‌وضوح بر ارتباط تنگاتنگ بین علم و عمل تأکید دارند. این ارتباط به‌گونه‌ای است که:

- **علم باید منجر به عمل شود:** امام علی (ع) بر این نکته تأکید می‌کنند که علم باید در خدمت به بشریت و بهبود جامعه قرار گیرد. این نتیجه می‌تواند به ایجاد بسترهای مناسب برای به‌کارگیری علم در عمل کمک کند و بر اهمیت عمل‌گرایی در علم و فناوری تأکید کند.

۳. ضرورت اخلاق در علم و فناوری

این تحقیق به‌طور خاص بر اهمیت اخلاق در علم و فناوری تأکید دارد. نتایج نشان می‌دهد که:

- **علم بدون اخلاق می‌تواند خطرناک باشد:** امام علی (ع) به‌روشنی بیان می‌کنند که علم بدون اخلاق خشن و بی‌فایده است. این نتیجه به‌ویژه در دنیای معاصر اهمیت دارد، جایی که چالش‌های اخلاقی ناشی از فناوری‌های نوین به وضوح نمایان است. ایجاد چارچوب‌های اخلاقی می‌تواند به جلوگیری از سوءاستفاده‌ها و فسادهای علمی کمک کند.

۴. فناوری و عدالت اجتماعی

نتیجه دیگر تحقیق نشان‌دهنده این است که فناوری می‌تواند به تحقق عدالت اجتماعی کمک کند. امام علی (ع) به وضوح

بیان می‌کنند که:

- **فناوری باید در خدمت انسان باشد:** استفاده از علم و فناوری باید به گونه‌ای باشد که به بهبود عدالت اجتماعی و کاهش نابرابری‌ها کمک کند. این نتیجه به‌ویژه برای سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان اجتماعی اهمیت دارد و می‌تواند به طراحی سیاست‌های اجتماعی عادلانه‌تر کمک کند.

۵. تفکیک علم نافع و علم ضار

تحقیق به روشنی نشان می‌دهد که امام علی (ع) بین علم نافع و علم ضار تمایز قائل می‌شوند. این نتیجه اهمیت توجه به نوع علم و دانش را نشان می‌دهد. به‌ویژه:

- **پرهیز از علم‌های مضر:** جامعه باید به دنبال علم نافع باشد و از علم‌هایی که موجب فساد و گمراهی می‌شوند پرهیز کند. این نتیجه می‌تواند به ایجاد سیاست‌های آموزشی و پژوهشی که بر علم نافع تأکید دارند، کمک کند.

۶. تأثیرات اجتماعی و فرهنگی

این تحقیق همچنین به بررسی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی علم و فناوری در کلام امام علی (ع) پرداخته است. نتایج

نشان می‌دهد که:

- **علم و فناوری می‌توانند به بهبود کیفیت زندگی کمک کنند:** تأکید امام علی (ع) بر علم و فناوری به عنوان ابزارهای بهبود کیفیت زندگی و توسعه اجتماعی، می‌تواند به ایجاد رویکردهای نوین در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و اقتصادی منجر شود.

۵. راهبردهای پیشنهادی

۱. راهبردهای آموزشی

۱.۱. طراحی برنامه‌های آموزشی مبتنی بر آموزه‌های نهج البلاغه

- **تخصصی‌سازی سرفصل‌های درسی:**
- برنامه‌های آموزشی در مقاطع مختلف تحصیلی باید شامل سرفصل‌های مرتبط با علم و فناوری در نهج البلاغه باشند. این سرفصل‌ها باید به گونه‌ای طراحی شوند که دانش‌آموزان و دانشجویان را با مفاهیم کلیدی مانند علم نافع، علم ضار، و اهمیت اخلاق در علم آشنا کنند.
- **توسعه محتوای آموزشی چندرسانه‌ای:**
- استفاده از ابزارهای چندرسانه‌ای مانند ویدئوها، پادکست‌ها و اینفوگرافیک‌ها برای تبیین مفاهیم علمی و فناوری در نهج البلاغه می‌تواند به افزایش جذابیت و فهم مطالب کمک کند.

۱,۲. برگزاری کارگاه‌های آموزشی و سمینارها

- کارگاه‌های بین‌رشته‌ای:
- برگزاری کارگاه‌هایی که به بررسی ارتباط علم و فناوری با اخلاق و عدالت اجتماعی در کلام امام علی (ع) می‌پردازند. این کارگاه‌ها باید شامل مشارکت دانشجویان، اساتید و پژوهشگران از رشته‌های مختلف باشد تا تبادل نظر و تجربیات صورت گیرد.
- سمینارهای تخصصی:
- برگزاری سمینارهای تخصصی با حضور کارشناسان و محققان در حوزه‌های علم و فناوری و دین، که به بررسی چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌روی علم و فناوری در جوامع اسلامی بپردازند.

۲. راهبردهای پژوهشی

۲,۱. تشویق به تحقیق و پژوهش‌های بین‌رشته‌ای

- ایجاد گروه‌های تحقیقاتی:
- تشکیل گروه‌های تحقیقاتی بین‌رشته‌ای که به‌طور خاص بر روی ارتباط علم و فناوری با آموزه‌های نهج البلاغه تمرکز کنند. این گروه‌ها باید شامل محققان از رشته‌های مختلف مانند فلسفه، علوم اجتماعی، و فناوری باشند.
- برگزاری کنفرانس‌های علمی:
- برگزاری کنفرانس‌های علمی که به ارائه و بحث در مورد یافته‌های پژوهش‌های مرتبط با علم و فناوری در نهج البلاغه اختصاص یابد. این کنفرانس‌ها می‌توانند به تبادل ایده‌ها و تجربیات کمک کنند.

۲,۲. حمایت از پروژه‌های تحقیقاتی

- تخصیص بودجه به پروژه‌های علمی:
- تخصیص منابع مالی و بودجه به پروژه‌های تحقیقاتی که به بررسی تأثیر علم و فناوری بر عدالت اجتماعی و اخلاق می‌پردازند. این پروژه‌ها باید شامل مطالعات موردی و تحقیقات میدانی باشند.
- تشویق به انتشار مقالات علمی:
- ایجاد مشوق‌هایی برای پژوهشگران به منظور انتشار مقالات علمی در مجلات معتبر داخلی و خارجی در زمینه علم و فناوری و آموزه‌های نهج البلاغه.

۳. راهبردهای اجتماعی

۳,۱. ترویج فرهنگ اخلاق در علم و فناوری

- برگزاری کمپین‌های عمومی:

- راه‌اندازی کمپین‌های عمومی برای ترویج فرهنگ اخلاق در علم و فناوری. این کمپین‌ها می‌توانند شامل برنامه‌های رسانه‌ای، کنفرانس‌ها و فعالیت‌های اجتماعی باشند که به اهمیت اخلاق در علم و فناوری تأکید کنند.

• ایجاد پلتفرم‌های اجتماعی:

- ایجاد پلتفرم‌های اجتماعی و آنلاین برای تبادل نظر و تجربیات در زمینه علم و فناوری با تأکید بر آموزه‌های اخلاقی نهج البلاغه.

۳,۲. ایجاد نهادهای نظارتی

• تأسیس نهادهای مستقل نظارتی:

- تأسیس نهادهای مستقل نظارتی برای ارزیابی و بررسی پروژه‌های علمی و فناوری. این نهادها باید به‌طور خاص به بررسی ابعاد اخلاقی و اجتماعی پروژه‌ها پرداخته و اطمینان حاصل کنند که این پروژه‌ها در خدمت به بشریت و بهبود کیفیت زندگی هستند.

• تدوین استانداردهای اخلاقی:

- تدوین استانداردهای اخلاقی برای پژوهشگران و دانشمندان در زمینه علم و فناوری، با تأکید بر آموزه‌های امام علی (ع) و نهج البلاغه.

۴. راهبردهای سیاست‌گذاری

۴,۱. تدوین سیاست‌های علمی و فناوری مبتنی بر آموزه‌های دینی

• همکاری با نهادهای دولتی:

- همکاری با نهادهای دولتی و غیردولتی برای تدوین سیاست‌های علمی و فناوری که با اصول اخلاقی و آموزه‌های اسلامی همخوانی داشته باشند. این سیاست‌ها باید به‌گونه‌ای طراحی شوند که به تحقق عدالت اجتماعی و کاهش نابرابری‌ها کمک کنند.

• توجه به نیازهای جامعه:

- در نظر گرفتن نیازهای واقعی جامعه در فرایندهای سیاست‌گذاری علمی و فناوری. این امر می‌تواند از طریق مشاوره با جامعه مدنی، نخبگان علمی و شهروندان عادی انجام شود.

۴,۲. توجه به نیازهای جامعه در سیاست‌گذاری‌های علمی

• تحلیل نیازهای اجتماعی:

- انجام تحلیل‌های دقیق از نیازهای اجتماعی و علمی جامعه به‌منظور طراحی سیاست‌های علمی و فناوری که به‌طور مؤثری به این نیازها پاسخ دهند.

- ایجاد مشاوره‌های عمومی:

- ایجاد مشاوره‌های عمومی برای جمع‌آوری نظرات و پیشنهادات جامعه در زمینه سیاست‌های علمی و فناوری.

۵. راهبردهای بین‌المللی

۵.۱. همکاری‌های بین‌المللی در زمینه علم و فناوری

- ایجاد شبکه‌های بین‌المللی:

- ایجاد شبکه‌های بین‌المللی برای تبادل اطلاعات و تجربیات در زمینه علم و فناوری، به‌ویژه در حوزه‌های مرتبط با اخلاق و عدالت اجتماعی. این شبکه‌ها می‌توانند شامل دانشگاه‌ها، مؤسسات تحقیقاتی و سازمان‌های غیردولتی باشند.

- مشارکت در پروژه‌های بین‌المللی:

- تشویق پژوهشگران و دانشمندان به مشارکت در پروژه‌های بین‌المللی که به بررسی ارتباط علم و فناوری با اخلاق و عدالت اجتماعی می‌پردازند.

۵.۲. مشارکت در کنفرانس‌های بین‌المللی

- حضور در کنفرانس‌های علمی:

- تشویق پژوهشگران و دانشمندان به شرکت در کنفرانس‌های بین‌المللی مرتبط با علم و فناوری، به‌ویژه در زمینه‌های اخلاقی و اجتماعی. این مشارکت‌ها می‌توانند به تبادل ایده‌ها و تجربیات کمک کنند و به بهبود دیدگاه‌های علمی و اجتماعی در جوامع اسلامی منجر شوند.

فهرست منابع؛

۱. نهج البلاغه (ترجمه و تفسیر). (۱۳۹۵). تهران: انتشارات اسلامی.
 ۲. موسوی، سید محمد. (۱۳۹۰). علم و فناوری در اندیشه اسلامی. نشریه علمی پژوهشی، ۱۲(۳)، ۴۵-۶۷.
 ۳. احمدی، علی. (۱۳۹۵). اخلاق در علم و فناوری. مجله علوم انسانی، ۲۰(۱)، ۲۳-۳۹.
 ۴. خلیلی، مهدی. (۱۳۹۸). فناوری و پیشرفت اجتماعی. فصلنامه توسعه اجتماعی، ۵(۲)، ۸۸-۱۰۲.
 ۵. فاطمی، سارا. (۱۴۰۰). عدالت اجتماعی در کلام امام علی (ع). پژوهش‌های اسلامی، ۱۵(۴)، ۱۱۲-۱۳۰.
 ۶. جعفری، حسین. (۱۳۹۷). علم و اخلاق در نهج البلاغه. کتابخانه اسلامی، ۹(۱)، ۵۵-۷۰.
 ۷. رستمی، فرهاد. (۱۳۹۹). تأثیر علم بر زندگی اجتماعی. مجله تاریخ و فرهنگ، ۸(۳)، ۷۷-۹۲.
 ۸. شریفی، مریم. (۱۴۰۱). فناوری و چالش‌های اخلاقی. نشریه فناوری و جامعه، ۳(۱)، ۴۵-۶۰.
 ۹. کریمی، نادر. (۱۴۰۰). نقش علم در پیشرفت جامعه. فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۱(۲)، ۳۰-۵۰.
 ۱۰. حسینی، یاسر. (۱۳۹۶). اخلاق در پژوهش‌های علمی. پژوهش‌های اخلاقی، ۷(۲)، ۱۰۰-۱۱۵.
۱. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press.
 ۲. Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
 ۳. Smith, A. (1776). *The Wealth of Nations*. Methuen & Co., Ltd.
 ۴. Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. Kappa Delta Pi.
 ۵. Durkheim, É. (1893). *The Division of Labor in Society*. Free Press.
 ۶. Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. Beacon Press.
 ۷. Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. Free Press.
 ۸. Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital*. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). Greenwood Press.
 ۹. Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press.
 ۱۰. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
 ۱۱. Taylor, C. (1992). *Philosophical Papers: Volume 1, Philosophy and the Human Sciences*. Cambridge University Press.
 ۱۲. Aristotle. (1999). *Nicomachean Ethics* (W. D. Ross, Trans.). Oxford University Press.
 ۱۳. Rorty, R. (1999). *Philosophy and Social Hope*. Penguin Books.
 ۱۴. Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (2002). *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. Stanford University Press.
 ۱۵. Bourdieu, P. (1990). *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Stanford University Press.
 ۱۶. Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Vintage Books.
 ۱۷. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications.